

## ПОСЛЕДНИЯТ ДАМАСКИНАР — ДАСКАЛ ТОДОР ПИРДОПСКИ

Маньо Стоянов

Като едно от местата, гдето се заражда дамаскинската книжнина, се сочи обикновено Средногорieto и „средногорският кръг дамаскини“ се считат за едни от първите. В Средногорieto и е краят на дамаскинската книжнина, нейният последен представител е пирдопският книжовник Даскал Тодор.

За него, макар че е живял до средата на XIX в., ние знаем, както и за по-старите дамаскинари, само това, което може да се извлече от книгите му. Повечето от тях са подписани с името „Даскал Тодор“ и датирания от самия него. Най-ранната отбелязана година е 1793, а най-късната — 1843. Той следователно е работил като книжовник през последното десетилетие на XVIII и през първата половина на XIX в. Изглежда, че е починал към 1850 г. По това време той според местни устни предания бил вече заместен в училището от сина си Костадин и баща му наричали „дъртия даскал“, бил е значи не по-млад от седемдесет и няколко години. В такъв случай той ще да е роден към 1770 г.

Освен годината на писането Даскал Тодор отбелязва в книгите си и мястото — все „богохранимо село Пирдоп“. Явно е, че той е живял и работил като учител и книжовник само там. Все пак в младините си той ще да е бил като ученик и някъде извън родния си Пирдоп. Има елементарни познания от гръцко писмо, за които е трудно да се приеме, че ги е придобил в Пирдоп. Познава и годишния кръг на църковната иконография. Понеже църквата в Пирдоп е построена през 1819 г. и зографисана няколко години по-късно, и него той е могъл да научи само другде, сигурно в някой манастир, например в Етрополския като най-близък и редовно посещаван от пирдопчани.

В книгите си Даскал Тодор отбелязва не само годината и мястото на писането им, но и ред други неща, като това, кой е бил владика в Ловеч — Пирдопско тогава, както и сега е част от Ловчанската епархия, как се казвал аянинът в Златица, говори и за политически събития, станали в негово време, но за своя живот, как е протекъл, не отбелязва нищо. Липсват и външни писмени сведения за живота му. Тъй че в очерка си за него ние трябва да се ограничим само с преглед и разбор на книгите му.

Те са много, известни са около 40, а навярно е имало, а може би и сега има и други. За средновековните книжовници често техни ученици и почитатели говорят, че били написали стотици и хиляди книги, което, разбира се, е преувеличение. Все пак от възрожденските книжовници, съвременници на Даскал Тодор, едва ли някой е изписал толкова книги, колкото той.

Нито една от Даскалтодоровите книги не е печатана, нито пък има сведения, че той е мислил да печата някоя от тях, както например поп Пунчо от с. Мокреш, който още през 1796 г. подготвя за печат един голям сборник. Даскал Тодор е знаел, че българи печатат вече книги и навярно е имал някой от тях.\* Пирдоп, скрит между Средна гора и Стара планина, лежи настрана от пътя за Цариград, Сърбия и Румъния, гдето се печатали българските книги, но все пак пирдопчани

\* Между спомошествователите на първите български книги Тодор Пирдопски не се среща, но някой от тях са се намирали в Пирдоп. Например от „Заради възрожденни нови българской словесности“, прев. М. Кифалов (Букурещ, 1842), на пирдопското училище са подарени 5 екз. Известният пътуващ книгопродавец Найденов Иованович е посещавал и Пирдоп и, както изрично бележи в своето Святе (1843), оставял от него екземпляри за продан на пирдопския учител.

поддържали търговски връзки с тези места и Тодор Пирдопски, ако е искал, е могъл да потърси начин за отпечатване на някоя от книгите си. Изглежда, че той е бил доволен от разпространяването им като ръкописи и така ги е пукал в обръщение. Затова ние го наричаме „последния дамаскинар“, който и през XIX в. продължава да създава и разпространява ръкописни книги.\*

Че Даскал Тодор е познавал старите печатани църковнославянски книги, личи и от факта, че на своите книги, ако и да са ръкописни, той поставя титулен лист, какъвто имат печатаните. В многото случаи днес той липсва, откъснат е, но там, гдето е запазен, съдържа пълното заглавие на книгата заедно с всички допълнителни данни за времето и мястото на писането и затова то понякога се простира и на задната страница. В повечето случаи заглавието започва с обичайната в старите печатни книги формула „В името на светата неразделна и животворяща троица изписа са (место „напечатана ся“, както е в печатаните книги) сия книга. . . “ Тъй Даскал Тодор Пирдопски стои на предела между ръкописната и печатната българска книга.

Всички Даскалтодорови книги, макар и да са различни по формат — осмина и шестнадесетина, си приличат твърде много и лесно се разграничават от други ръкописи. Първо писмото им е едно и също, типично Даскалтодорово писмо — дребен средногорски полуустав, наведен малко напред, изписан с широко перо, което надебелява линиите на отделната буква, без да очертава ясно ъглите, и не заостря краищата. Буквите, наредени в правилни редове, с изключение на началната са еднакви и рядко излизат извън линиите на реда, макар че не личи предварително разграфяване на листа. Текстовото поле е правилно наместено на страницата и тя е добре оформена. Изобищо във всичко писано от Даскал Тодор личи дългогодишната му писаческа практика. Запазените книги от преди 1800 г., т. е. от началото на дейността му, се различават много малко от по-късните му книги.

Еднакви са и хартията, и мастилата на Тодор Пирдопски. Хартията е все груба и грапава, най-често от руски произход, сега обикновено извехтяла от дълга употреба. Мастилото му е черно, но не съвсем, а малко сиво и в повечето книги вече избеляло. Явно е, че Даскал Тодор си го е приготвял сам от растителни материали и специална пръст; желязна руда в него не личи. Такива са и цветните бои, особено моравочервената, с която той навред пише началките. Голяма част от книгите му са украсени с типична негова украса, за която ще говорим отделно. Запазените книги на Даскал Тодор са подвързани, а няколкото сега без подвързия сигурно са я изгубили. Подвързията им е картон или дъска, облицована с кожа с гравирани орнаменти. Еднаквият вид на подвързията и особено на гравираните орнаменти навежда на мисълта, че Даскал Тодор е и подвързвал книгите си и така ги е продавал. В такъв случай той би трябвало да се посочи и като майстор книговец, макар че изрични указания за това няма.

Книжната продукция на Тодор Пирдопски е обширна, но доста еднообразна. Книгите му си приличат не само по писмото, но и по съдържанието. Голямата част от тях са сборници от слова и поучения, главно Дамаскинови и Златоустови, има и апокрифи. Друга част са вечни календари, които освен календарната част (месеопослов и пасхалия) и предсказания за времето и годините почти винаги включват и съновници, трепетници, галателници и други подобни материали, предназначени за развлечение и задоволяване на любопитството. Към някои са прибавени писмовници и лекарственици. Трета част са молитвеници и сборници от църковни песни, предназначени за частна употреба. Чисто богослужебни книги, като евангелия, апостоли, служебници, липсват с изключение на един миней. С нерелигиозно съдържание са само една преработка на Паисиевата история и две Александрии. Поради близкото им, а в някои случаи и еднакво или смесено съдържание (слова и песни) ние разглеждаме Даскалтодоровите книги в хронологичен ред, доколкото той може да се установи.

\* За точност трябва да се отбележи, че по същото време, средата на XIX в., дори и по-късно дамаскинека книжнина се пише с гръцко писмо и разпространява ръкописно и в Родопите, но там условията за българска книжовна дейност са били съвсем по-други, отколкото в Средногорieto. Там български училища се откриват едва през 60-те години; дотогава се е писало с гръцко писмо.

Като най-стара от запазените книги на Тодор Пирдопски трябва да се смете един дамаскин който поради това, че се намери в близкото до Пирдоп с. Челопеч, ние наричаме Челопешки (сега в библиотеката БАН, № 91). На л. 197 в него стои бележката „Исписа се сия дамаскина месец февруарий 12 ден в лято 1793“. Тази бележка е стояла сигурно на заглавния лист, но поради откъсването му някой е преписал на сегашното ѝ място. Поради съвсем същото писмо и еднаквото оформяване трябва да приемем, че от същото време, края на XVIII в., е и един малък часослов (57 л. 16,5 × 111 см — в Народна библиотека „Кирил и Методий“ № 634\*), намерен в с. Ябланица, който поради по-простото съдържание може би е първата книга на Даскал Тодор.

Дамаскиният има 203 л., каквито по обем, от 200 до 300 л., са и другите Даскалтодорови сборници от слова. По ред и съдържание словата в него почти съвпадат със словата в един друг дамаскин от края на XVIII в. (в НБКМ 1073), по който Даскал Тодор навярно е изготвил своя. В повече е прибавено само житието на преподобна Петка Търновска от Патриарх Евтимий. Същото намираме и в други книги на Тодор Пирдопски, което е указание за интереса му към българските сюжети в старата книжнина.

След часослова и дамаскина Даскал Тодор до края на века навярно ще да е писал и други книги, но от наличните следващата датирана е от 1805 г. — едно малко книжле (128 л. 10,5 × 8 см в НБКМ № 720), което съдържа само две слова: Сказание за второто пришествие Христово и Поучение всем христианам — с житието на Филарет Милостиви. От 1807 или 1808 г.\*\* е и един сборник от църковни песни (тропарии и катавасии) и накрая кратък писмовник (184 л. 8°). Книгата е била в Плевен, а сега е в НБКМ (№ 265). И двете книги са изписани много старателно, езикът им е повече църковнославянски. Някои от тропарите в сборника са на гръцки език, но с църковнославянско писмо.

По смесения им църковнославянски и новобългарски език трябва да се приеме, че от същото време, първото десетилетие на XIX в., са и следните книги:

Един дамаскин (176 л.), намерен от М. Дринов навярно в Панагюрище, сега в НБКМ (№ 429), който съдържа слова на библейски теми от Кирил Александрийски, Йоан Златоуст, Амвросий Католически и др. Сборникът е илюстриран.

Малък молитвеник (102 л. съвсем малък формат 32°) с неизвестен произход, сега в НБКМ (№ 266). Освен молитви съдържа и няколко образца за писма; украсен е с образи на светци.

Малък сборник (117 л.) от църковни песни (катавасии, ирмоси и тропари) и образци за писма и записи. Песните са едни на църковнославянски, други на гръцки със славянски букви, а в писмата са посочени градовете София, Ловеч, Тетевен, Калोфер, Рилският манастир и др. Книгата се пази в ръкописната сбирка на копривщенските музеи (№ 772).

Все от това време ще да е и един голям сборник от слова (340 л., в НБКМ, № 1075), в който няма изрично указание, че е писан от Тодор Пирдопски, но по писмо и език изглежда е негов. Освен Златоустови слова (Маргарит) той съдържа слова и от Патерика, също и Житие на Алексеев човек божия.

Книгите на Тодор Пирдопски от второто десетилетие на века, 20-те години, са също доста.

В Пловдивската народна библиотека „Ив. Вазов“ (№ 99) е прибрано неизвестно откъде едно малко молитвениче (66 л.), написано от Даскал Тодор през октомври 1821 г. Съдържа богородични и други молитви на църковнославянски с бележки на новобългарски; на последния лист една от бележките е на гръцки. Пред отделните молитви има образи (фронтисписи) на светци.

В Църковния музей в София (№ 115) се пази един миней общак (месечник за по-големите празници през годината), който Даскал Тодор е изписал през 1825 г. „во время хаджи Тосуново аянина златишки и митрополита ловчанскаго Антими“. Макар че той го нарича „книжница“, минеят е голям (987 г., 19,2 × 14,3 см) и солидно подвързан том. Пред всяка служба стои изображение на светена или празнуемото събитие. Включена е (на 14 окт.) и службата на св. Параскева Търновска. Книгата е била в църквата в гр. Златица.

\* По-нататък поради честата употреба на името използваме приетото съкращение НБКМ.

\*\* Книгата не е датирана, но по споменатото в писмовника име на великия везир Мустафа паша трябва да се приеме, че е писана не по-рано от 1808—1809 г.

От 1826 г. са налице два дамаскини сборника и една Александрия. Първият, завършен на 30 април 1826\* г. и озаглавен „дамаскин изрядний“ през всего лета на всех празников“ (235 л.), съдържа Дамаскинови и няколко други слова, наредени според годишния кръг на празниците, Илюстриран е богато и е отрупан с допълнителни бележки, от които личи разнасянето му из Пирдопско и Панагюрско; сега е в НБКМ (№ 1196).

Вторият сборник от същата (1826) година е по-малък (180 л., 15 × 7,5 см), съдържа повече апокрифни поучения за Второто пришествие, тълкование на Йоановото откровение, Данииловото видение, възнесението на апостол Павел, поучението на Йоан Златоуст за покаянието и други. Книгата е илюстрирана с рисунки на Даскал Тодор и с други прилепени. Намира се у бившия учител Евтим Николов в с. Ребърково, Врачанско; изглежда, че по-рано е била в с. Погорелец, Ботевградско.

Александрията (в НБКМ, № 1110) съдържа описание на живота и подвизите на Александър Велики, тъй както те са били преразказвани и преписвани през Средновековието у почти всички европейски народи. В заглавието ѝ е казано, че „ся списа“-ла от 26 април до 20 май 1826 г. „с великим трудом с влахийского языка на наш простий българский“, което трябва да се разбира, че Даскал Тодор я е преписал от някой по-стар български превод, а не че я е превел сам от румънски, защото няма данни той да е знаел румънски, нито пък че в Пирдоп е имало румънски книги. Езикът на преписа му е новобългарски — пирдопско наречие с обичайните Даскалтодорови църковно-славянизми.

В НБКМ (№ 1111) се намира и една друга Александрия (244 л., 10 × 9 см), на която името на пирдопския дамаскин не е отбелязано, но по писмото личи, че е негова. На предния форзац (книгата е подвързана, както и предидущата) е записана годината 1843. От първата се различава с по-краткото изложение на разказите.

Изглежда, че през това десетилетие пирдопският книжовник работи най-усилено. От 1827\*\* г. са известни четири негови сборника от Дамаскинови слова, всички илюстрирани.

Първият в НБКМ (№ 335), наречен „зело изрядний и душеспасителний“, е завършен на 20 февруари. Вторият в библиотеката на БАН (№ 91) е завършен на 24 септември. Третият в Църковния музей (№ 130) е завършен на 20 ноември. Той е бил известно време в пирдопското с. Буново и би трябвало да се нарича „буновски“. В Народна библиотека „Кирил и Методий“ (№ 1197) се пазят и най-големият Даскалтодоров дамаскин (480 л., 20 × 14 см) с повече от 84 слова (краят липсва), писан, доколкото може да се прочете, през юни, юли и август 1828 г. Слова са почти всички Дамаскинови, наредени по недели и празници. В текста на някои са вмъкнати много народоприказни и апокрифни елементи, а в езика — турцизми. Цялата книга е богато илюстрирана; прибрана е от Ботевград.

Към същото десетилетие ще трябва да отнесем и друг един Даскалтодоров сборник от поучения и патерични разкази, който се намира в Троянския манастир (№ 16/28). Състои се от 173 л. (10 × 15 см) и съдържа 51 поучения. Описан е от Б. Велчева, Ем. Кочева и Ст. Кожухаров в Старобългарска литература. Кн I (С., 1971), с. 480—486.

Много са книгите, които Тодор Пирдопски е изготвил през 30-те години. Вероятно от 1832 г. е един голям молитвеник — 240 л., 8 × 11 см, който е бил в с. Долни Луковит, а сега е прибран в Църковния музей в София (№ 123). Към текста на молитвите са прибавени и обяснения, които, ако са съставени от Даскал Тодор, а не са преписани наготово, свидетелствуват за наличие на известни философски и богословски познания у него.

От 1833, 1838 и 1839 г. са три календара. Календарите като справочници за годишния кръг на празниците са били търсени книги и през възрожденската епоха се разпространявали и като ръкописи, а после и печатани. За задоволяване на любопитството на читателите в тях към календарната част (месецослова и пасхалията) и обичайните предсказания за времето се прибавят и разни съновници, гадателници, трепетници и др. под. Такива са и Даскалтодоровите календари и при това илюстрирани, което ги е правело още по-забавни.

\* Посочената година 1223 г. Б. Цонев чете 1828, по-правилно е да се чете по ислямското летоброение 1826.

\*\* Цифрата 7 в първия сборник не личи добре.

Календарът от 1833 г. (сега в Плевенското читалище „Съгласие“), прибран от с. Осиковица, Ботевградско, има над 200 л. (първите няколко липсват). Предсказанията са наредени по години след които следва „толкование снов от древних и новых астрологов“. За провеждане на гаданията е начертан специален кръг. Предсказателното значение на съзвездията Венера, Сатурн, Юпитер и други е онагледено с малки образи.

Календарът от 1833 г. (сега в НБКМ, № 1135, неизвестно откъде прибран) има 536 л. (14×10 см). Освен многото и различни предсказания съдържа и описание на светогорските манастири, започвайки с Хилендарския.

Календарът от 1839 г. също в НБКМ (№ 1348), донесен от Стефан Г. Николов от Плевен, е по-малък (338 л., 16,5×10,5 см). Към предсказанията тук е прибаден и доста обстоен лекарственник. Календарът е бил в с. Боженица, Плевенско. Подобна по обем (338 л.) и произход (от същото с. Боженица, сега в НБКМ, № 1349) е и друга една книга на Даскал Тодор от 1840 г., която съдържа само гадател, съновник и лекарственник.

Към Даскалтодоровите книги от 30-те години ще трябва навярно да отнесем и петте малки сборника от поучения в НБКМ (№ 732, 733, 761, 1076 и 1077), всички дефектни. Дамаскиновите слова в тях са малко, повече са апокрифите. В № 761 има интересни поучения за лошите и добрите жени и за мошениците, а в № 1077 поучително слово против пияниците, а също и много четения през възрожденската епоха разказ за Алексей човека божи.

От 40-те години, последното десетилетие от книжовната дейност на Тодор Пирдопски, са запазени следните негови книги:

Един дамаскин, озаглавен „дамаскин велико изрядний и разговор духовний“, съдържа Дамаскинови слова и жития и само няколко от Йоан Златоуст и други автори. В житието на св. Георги Победоносец разказът за пленения от българите воин Георги е предаден по особен български начин. Нападателят на византийската държава не са българи, скити и угри, както е в гръцкия оригинал, а хайдути арменци и те именно пленили младия Георги. Според бележки от 1852 г. на л. 2 (дамаскинят има 195 л., 21,5×316 см) той е принадлежал на Ангел Мененкьовета, за който се знае, че бил преселен от с. Мененково в Пирдоп. Сега книгата е в библиотеката на БАН (№ 93).

Един неделник, наименован „толкование изрядное с празничных господских и великих праздников“, съдържа поучения върху празничните евангелски четива. Намира се в Църковния музей (№ 136), прибран от някое врачанско село. В същия музей (№ 234) има и друг подобен неделник, който е може би от 1841 г. Поученията са придружени от евангелските текстове, към които се отнасят.

В Църковния музей се пазят и други два Даскалтоорови дамаскина от 1844 г. (№ 476 и 981). В края на първия е отбелязано: „Това книже (70 л. 16<sup>о</sup>) на поп Иована от Сумунджиево (Ботевград), купи го от деда Симона пирдопчанина за 9 гроша“. Вторият, който е по-голям (161 л.), според бележка (с молив) на самия преписвач е започнат през ноември 1841 г. и завършен на 25 януари 1842 г., произходът му е неизвестен. И в двата има и не Дамаскинови слова.

През 1841 г. Даскал Тодор освен дамаскините е преписал, както сам бележи, „от великаго требника потребних нам молитви различных душевных и телесных“, т. е. малък сборник (139 л., 15×11 см) от молитви за водосвет, за болни, за уроци, за „кога имат карес помежду си“ и др. Подобно на молитвеника от 1808 г. и тук всички молитви са на църковнославянски и само някои обяснения на български. Произходът на книгата е неизвестен, сега е в НБКМ (№ 264). От 1842 г. е един сборник от тържествени църковни песни (катавасии и др.) все на църковнославянски, състои се от 199 л. (15,3×10,5 см). Има няколко бележки, че е купуван от Банчо Грознов от Етрополе, че е носен в Карлуково, имена на ученици от 1847 г. (неизвестно къде) и др., сега се намира в Църковния музей (№ 83).

Последната датирана книга от Даскал Тодор е един гадател (вечен календар) от 1843 г., който по съдържание и подредба прилича твърде много на календара от 1839 г., само че е по-голям, съдържа 359 л. и предсказанията му започват не от 1840 г., а от 1844 г. и не свършват с 1890, а с 1900 г. И в него има бележки, че е бил в с. Боженица. Явно е, че това е втори, по-късен препис на календара от 1839 г., направен от Даскал Тодор навярно по молба на същия притежател (Петар?).

От Тодор Пирдопски е запазен (в НБКМ, № 374) и един препис на Паисиевата „История славянобългарска“ — малък том (111 л., 16 × 10 см), солидно подвързан и добре запазен. Преписът не е датиран, затова го и разглеждаме извън хронологичния ред. Сигурно е от двадесетте или тридесетте години на века, следователно е от по-късните преписи на Историята и се различава значително от първите преписи. Вместо с известните Паисиеви предговори започва с „Извещение со царем на совокупление“, т. е. съдържание, в което са изброени 32-те глави на книгата. Подир него на няколко листа следват кратки бележки за някои български царе (Иван Шишман, Крун, Батоя, Травелий (Борис I?), Асен, Добрица и др.) и след това „История болгарская яже ест от древних великих князех и царех. Написахми тука малко в кратцех заради болгарских народ да разумеют како са биле древните великих царех болгарски“, като изброява на една страница турските пророци и след това започва изложението на самата българска история. Общо взето, изложението върви по текста на Царственика на Хр. Павлович, без да са споменати имената на Павловичина Паисий. Разказаните събития са групирани отначало само по някаква хронология, а после и по имената на царете.

Дадена е и главата за Кирил и Методий, а също и подробен списък на българските светци, по-пълнен и по-подробен, отколкото у Хр. Павлович, но не и списъкът на българските градове, който се среща в някои преписи. Отклоненията от текста на Царственика са не само езикови, но засягат и съдържанието и би трябвало да се издирят изворите, от които е черпил сведенията си Даскал Тодор. Без съмнение освен Царственика на Павлович той е имал под ръка и други преписи. Изобщо от преписа на Даскал Тодор личи, че той не само е преписвал, както при богослужебните книги и Дамаскиновите сборници, но е и допълвал, видоизменял, като открито изявява отрицателното си отношение към турската власт. Например за „Султан Морат триклятий“ той бележи, че издал „заповед по българската земя да колат млади момци и хубави моми па ги зорлен земал и турчил и повичи от тях стана беззаконство“. Навред той говори за „цар прокляти“ и „проклятите турци“.

Осведомеността на Даскал Тодор и отношението му към турските власти личи и от дългия летописен разказ, поместен на предните три корични листа в известния Протопопински дамски от XVIII в., който по онова време се е намирал в църквата в Пирдоп (сега в НБКМ, № 708). Разказът засяга събития в Турция от 1814 до 1826 г. С точните си сведения той е ценен исторически документ, подобен на летописа на Методий Драгинов. Не му липсват и известни литературни достойнства. През 1814 върлувала „чума шо не е било отка сий свет било“, изморила „от света половината“. След това до 1820 г. по времето на султан Махмуд било сравнително спокойно и тогава с негово позволение се построили много църкви по Пловдивска и Пазарджишка каза, „големи и хубави“. Тогава се построи и пирдопската.

От 1821 г. почват размирици в Турция — бунтът на Али паша Янински и гръцкото въстание в Молдавия и Пелопонес. Усамотеният в Пирдоп учител знае, че срещу Али паша излязла „500 хиляди войска да са била много, па нишо му не сторила, защото му беше калето му яко“ и продължава „и войската царска там много селя, села и градища изгориха и поплениха и изсякоха род християнски“, настъпила голяма скъпогия „ока брашно по гроша 60 пари, велик глад по сиромаси“.

Още по-страшни били следствията от гръцкото въстание от същото време. Според Даскал Тодор турските репресии срещу гръцкото и въобще християнското население в Цариград и другите започнали поради това, че „проклятите ирменлии (арменци) и чифути на Стамбол излезли на плач пред царя и фирлиха кривлата на християните, че са се зговорили да издадат царството турско на московеця“. Той знае и разказва за обесването на цариградския патриарх Григорий V и избиването на други гръцки духовници „и убарнаха калъч на християне да изсякоха бог вест (знае) колко хиляди“. Преследването се простряло из провинцията. „После излезе мучение на владии: едни затвориха да ги мъчаха и избораха, други посякоха, други избесиха. На секи градища таквози беше и калугер са вече не чуеше никаде да има освен в манастир, тогива много начални човеци погубиха по градища и по села. Тогива повелиха да собраха пушките по християните и много ги мъчиха за тези пушки дяволски и избиха люди много по други места. Тогива са не видеше нож или червен пояс или начална дреха на човека, ами се просто и сдрани.“

Терорът засегнал и българските области. „Тогава посякоха търновският владика (Йованкий), а дяконите му са едни изтурчиха и едно малко дяконче много мъчиха и после го потурчиха и дадоха ги да се учат на турска книга. Тогава побесняха турците по сичките градища, зеа да маскараг жени, моми по улиците и да ги волят по лозята със свирци. Войска тръгна на секи ден вървеше; велико зло чинеха и не можеше човек да им излезе настреща, що им воля тува чинеха.“ В София владиката (Тефан) също бил затворен и били убити няколко чорбаджии. Врачанският владика Методий „вързан със синджири под кон откараха на Стамбол“. Насмалко щели да погубят и Ловчанския владика Антим „обраха го, сичко му зеа“.

В Етрополе бил заставен да се потурчи „даскал Панайот Паун“. Изглежда, че той не се е бил отказал напълно от християнската вяра и българската си народност, защото по-късно изпратил от Цариград, гдето бил на служба, един великолепен полиелей на етрополската църква. В Пирдоп убийствата не били вършени, но като предпазна мярка била изсечена околната гора. „Повелеха аяните (офицерите) да изсякоха гората, дето беше от край свет несечена, тогава се изсече. И ние излезохме сос попове, сос чорбаджии да утидохме на Медет да фанахме от Вашидската кория та сякохми до Чифутлан гората, се едра и ситна гора. И три пати ни на тефтиш (проверка) караха тек да ни погубат, но света Богородица избави ни.“ Цялото описание Даскал Тодор завършва: „Тогава що стана велико зло на християнски народ бог вест знае, човек не е възможно да изкаже.“

Езикът на Даскалтодоровите книги е пирдопското средногорско наречие, примесен с църковнославянски думи и изрази. Като местен книжовник, неучил другаде, той знае само своето местно наречие, а като възпитаник на средновековната църковнославянска килия той е усвоил в достатъчна степен църковнославянския език, тъй както го е намирал в богослужебните книги, ръкописи и печатани. Текстовете на богослужебните книги той преписва, както са (на църковнославянски), а евангелските текстове в неделниците, върху които пише и преписва поучения, той превежда и на български и, както изглежда, напълно самостоятелно. Поради това той може да бъде считан за един от първите преводачи на Новия завет на новобългарски. Освен църковнославянски в езика на Даскал Тодор има доста много и турски думи, каквито се употребявали тогава нашироко. Те разнообразяват езика му. Гръцките са много редки. Изобщо езикът на Даскал Тодор заслужава специално проучване.

Тодор Пирдопски е не само книжовник, но и художник-иллюстратор. Голяма част от книгите му са украсени и илюстрирани от самия него.

Калиграф той не е, писмото му не би могло да се нарече красиво, но като художник той украсява книгите си и илюстрира съдържанието им. За целта използва всички средства на книжната украса — от обикновената началка до сложната композиционна рисунка на многофигурни сцени.

Заглавната страница на Даскалтодоровите книги е заета, както отбелязахме, от печатаните книги, но не е украсена с никакви орнаменти, както е в тях и както е у някои негови съвременници, които преписват печатани книги. Вместо това началната страница от текста винаги е отличена с някакъв орнамент, най-често винетка от хоризонтални лъкатушни или прави линии, пресечени и допълнени със запетайковидни и други прибавки. Понякога винетката е превърната в цветовидна рисунка или заменена с ангелска глава с крила. В трети случаи тя е широка четириъгълна плетеница. Заглавието Даскал Тодор изписва винаги с червенослов, употребява съкращения, но не и везбено писмо. В замяна на това началото на текста, било в началото на книгата или при нова глава (част), винаги започва с уголемена и украсена началка. Тя е изписана с цветно мастило, обикновено червено, което сега най-често е избледняло.

Дебелата отвесна линия в обикновената Даскалтодорова буква в началката е разширена като лента, която се тегли и извива в необходимата посока и при нужда се допълва от успоредна втора. Извивките и ъглите се допълват със запетайковидни добавки и точки. Понякога се вписват и части от човешко лице, например главата на Христос в „О“, които оживяват буквите.

Основното в книгоукрасителната дейност на Тодор Пирдопски е илюстрирането на съдържанието на книгите. Част от тях (дамаскините, неделниците и календарите) са изцяло украсени с единични образи или многофигурни сцени, поставени пред отделните слова и поучения.

Като пример за богатството и разнообразието на Даскалтодоровата илюстративна работа ще изброим илюстрациите в Неделника му от 1828 г. (в НБКМ, № 1197). В началото четирите евангелисти (фронтосписна рисунка), л. 1 — Митаря и фарисея в храма, л. 7 — Посрещане на блудния син, л. 16 — Христос поучава фарисен, л. 21 — Събор на светци, л. 27 — Христос поучава апостолите, л. 32 — Христос изцелява разслаблен, л. 38 — Христос поучава учениците си, л. 43 — Христос изцелява бесноват, л. 50 — Христос и фарисей, л. 56 — Тържествено влизане на Христос в Йерусалим, л. 64 — Разпятие, л. 74 — Христос и учениците му в Гетсиманската градина, л. 92 — Оплакване на мъртвия Христос, л. 106 — Възкресение, л. 109 — Христос и апостол Тома, л. 114 — Мироносците, л. 119 — Изцеляване на разслабения, л. 124 — Христос разговаря със самарянката, л. 130 — Христос изцелява слепия, л. 137 — Възнесение, л. 141 — Вселенски събор (император и духовници), л. 145 — Вехтозаветна тронца, л. 149 — Христос поучава владци, л. 155 — Христос поучава учениците си, л. 159 — Христос с ученици, л. 166 — Христос в разговор с капернаумския стотник, л. 170 — Христос изцелява двама бесни, л. 175 — Христос изцелява разслаблен, л. 181 — Христос изцелява слеп, л. 185 — Христос поучава народа, л. 190 — Христос спасява апостол Петър в езерото, л. 194 — Христос излекува болно дете, л. 199 — Притча за дължниците на царя, л. 205 — Христос и богатият човек, л. 208 — Притча за работниците в лозето, л. 214 — Притча за поканените на сватба, л. 218 — Христос поучава народа, л. 223 — Притча за ленивия слуга, 229 — Притча за сеяча, л. 234 — Учениците Христови в езерото, л. 238 — Христос поучава народа, л. 243 — Христос възкресява сина на наинската вдовица, л. 248 — Притчата за сеяча, л. 251 — Притчата за бедния Лазар и богатия, л. 258 — Христос изцелява кръвоточивата жена, л. 270 — Притчата за милостивия самарянин, л. 277 — Ангел взема душата на богатия, л. 281 — Христос изцелява болни жени, л. 286 — Притча за поканените на вечеря, л. 291 — Христос поучава народа, л. 296 — Христос поучава народа, л. 301 — Христос изцелява слеп, л. 305 — Христос и Закхей, л. 310 — Симеон Стълпник, л. 318 — Рождество Богородично, л. 322 — Въздвижение на кръста, л. 328 — Йоан Богослов, л. 336 — Апостол Тома, л. 344 — Преподобна Параскева, л. 349 — Св. Димитър, л. 358 — Козма и Дамян, л. 361 — Събор на архангелите, л. 368 — Св. Йоан Златоуст, л. 374 — Въведение Богородично в храма, л. 379 — Св. Николай, л. 389 — Св. Спиридон, л. 395 — Рождество Христово, л. 399 — Св. Василий Велики, л. 404 — Кръщение Христово, л. 408 — Св. Атанасий, л. 414 — Три светители, л. 420 — Сретение Господне, л. 426 — 40 мъченици, л. 430 — Благовещение, л. 435 — Св. Георги Победоносец, л. 446 — Раждане на Йоан Кръстител, л. 451 — Апостолите Петър и Павел, л. 456 — свети Кирик с майка си Юлита, л. 463 — Пророк Илия, л. 466 — Преображение Господне, л. 471 — Успение Богородично, л. 476 — Отсичане главата на Йоан Кръстител.

Всичко изображенията са 83, колкото са и поученията, илюстраторът е счел за необходимо да ги илюстрира всички. Разнообразието в тематиката на поученията — за неделните евангелски четива и за празниците — е наложило разнообразие и в илюстрациите. Едни са образи на отделни светци, други, повечето изобразяващи събития, са многофигурни. Когато лицето е едно, то се поставя винаги в средата на очертания от черна рамка четириъгълник. То е обикновено полуфигура (бюст), която с проснати ръце, раздиплена дреха и някои други добавки запълва почти цялото пространство. Ако лицата са две или три, те се разполагат симетрично. Изащо Даскал Тодор има верен усет за симетрия. Светците се рисуват със съответните им атрибути според иконописната традиция.

При многофигурни сцени (илюстриране на притчи и евангелски събития) лицата се нареждат симетрично, обикновено в две групи в ляво и дясно, като Христос, който поучава или извършва някакво действие (лекува), заема по-централно място. Той обикновено се придружава от други лица (учениците му). При по-сложни композиции човешките фигури се нареждат хоризонтално или размесено в две редици, например при Преображението, молението в Гетсиманската градина и др. При изобразяване на масови сцени, например събор, на предно място стои една обикновено по-едра фигура (царят и пр.), а останалите са струпани зад и около него, но винаги на една плоскост. Даскал Тодор няма представа за перспективно виждане. Той е самоук, учил се е само от гледане на икони. При илюстрирането на евангелските притчи и някои библейски събития са нарисувани отделни лица как извършват разни действия, свързани с различни съоръжения или животни. Например в календарите звездоброец с далекогледна тръба наблюдава звездното небе, войник (стрелец) стреля с пушка и пр.

Многофигурните композиции са съчетани с архитектурно обкръжение, ако изобразеното събитие става в затворено пространство (храм, град), или с ландшафт, ако действието става във външно открито.

Човешките фигури на Тодор Пирдопски си приличат. Светните са все еднакви, колкото пъти да ги рисува. Също и лицата в сцените, все прави, с дълги дрехи, очертани от дебели черни линии. Той не е добър рисувач. В очертаването на фигурите не показва учение и сръчност: ясно личи липсата на школовка.

Но въпреки това като роден художник Даскал Тодор успява, макар и с груби линии, да очертае и оживи човешкото лице, да му придаде съответен израз. Макар че човешките фигури външно си приличат, лицата у него са живи, изразителни, дори индивидуализирани. Заспали, безжизнени лица той не рисува. Всички или говорят, или слушат, или най-малко гледат замислено. По същия начин той умее да предаде и движението на човешките фигури въпреки анатомично неправилната рисунка, особено на животните (кон и други), които придружават движещите се лица.

Тодор Пирдопски е художник и на ландшафта. Повечето от груповите сцени са поставени в съответния ландшафт — гора, поле, планина, река или езеро и винаги и небето. Звездното небе той рисува и в празното пространство зад главата на отделния светец, като често го допълва с хълмиста природа. Хълмовете, наредени хоризонтално един над друг, с по едно или няколко дървета, са типични за илюстрациите на притчите и евангелските разкази.

Непознаването на перспективата личи и в рисуването на природата. И все пак в това изобилие на хълмиста природа в неговите рисунки, макар и доста схематично дадени, ние виждаме доза от реалистично изобразяване на многото хълмове с дървета, които обграждат от юг и изток родния град на художника. Също реките и езерата с хълмистите брегове наподобяват средногорските води, а рибите, които плуват в Даскалаторовите реки, са все първите от средногорските води. Като всеки средногорец Даскал Тодор е влюбен в гората и я рисува навсякъде, дори и там, где то тя според текста на илюстрирания разказ е излишна или направо му противоречи. Например избягалия в пустинята пророк Илия той го е нарисувал легнал под дървета.

За реалистично виждане в Даскалаторовите рисунки говорят и образите на разбойниците, джелатите и други подобни фигури. Те са винаги със страшни лица, дълги мустаци и чалми и фесове на главите, същински турски разбойници. В изобразението на притчата за милостивия самарянин те са цяла хайдушка потеря и заемат централното място в рисунката, макар че в разказа са споменати само с една дума.

В своите календари Тодор Пирдопски рисува символични образи на слънцето, луната, съзвездията, планетите, зодите и др. В схематичното им и доста наивно представяне личи ограниченият кръг на културно-историческите и митологически познания на пирдопския учител. Нещо повече от наивни фрески на тези обекти в някои манастирски църкви той сигурно не е виждал и не познава. И затова толкова по-ценно е старанието му да ги изобрази за своите читатели.

Тодор Пирдопски е и художник-декоратор. Освен в орнаментите, за които говорихме, декоративност той прилага и в илюстрациите. Образите на светните у него почти винаги са допълнени с разни декоративни елементи както във фигурите на лицето, така и в аксесоарите. Те са налице и в груповите сцени, особено когато те са поставени в затворено пространство — храм, град и пр. Стените, подовите, прозорците, вратите, колоните и кулите са украсени с разни орнаменти — геометрични, цветовидни и пр. Същите украсяват и широките пояси, с които са обрамчени много от илюстрациите. В това отношение Даскал Тодор се доближава до поп Пунчо, който също като него живее и работи усамотен в своето село (Мокреш, Ломско). И двамата са самородни самодейци, представители на т. нар. примитивизъм в българската живопис от XVIII и XIX в.

Художникът Тодор Пирдопски е особен и в употребата на боите. Всички негови рисунки с изключение на някои винетки са оцветени. Любимите му цветове са жълто, синьо, мораво, зелено и кафяво, все в убити тонове. Ярки, светли тонове у него няма. Изглежда, че и боите му са били долнокачествени, навярно приготвени от самия него. В околностите на Пирдоп и днес се копае разноцветна пръст, от която домакините доскоро сами си изготвяха цветни мазилки за къщите. Тези долнокачествени бои, сложени върху също долнокачествената хартия на Даскалаторовите книги — той не е могъл да си набави по-добра хартия, — са допринесли за лошия вид

и бързото похабяване на неговото книжно и художествено наследство. Откъснатостта на Средногорieto от културните центрове и обстоятелството, че Тодор Пирдопски работи само в своя роден град, са обусловили и особения характер на творчеството му. Той не е наблюдавал как пишат и рисуват големи майстори, не е разглеждал и техни творби, а знае само това, което е виждал около себе си и в малкото книги, с които е успявал да се снабди, и е работил, както е могъл да се научи сам. Затова е примитивист и като книжовник, и като художник.

Въпреки това творчеството на Тодор Пирдопски не е останало затворено в Пирдоп. Книгите му, макар и публикувани в един екземпляр, понеже не са печатани, са били разпространявани и четени твърде много, повече, отколкото книгите на който и да било друг български книжовник от XVIII в., останали в ръкопис. Данни за това има в самите тях. Те са разнасяни и четени от Копришките до Враца и от Плевен до Пазарджик. В началото на книжовната си дейност навярно сам той ги е предлагал на читателите, но по-късно през 20-те и 30-те години, когато името му на добър граматик е станало известно, сигурно муса давани поръчки от отделни лица да им препише и изготви книги, за които те му са заплащали. В много от книгите му стоят бележки за колко пари са купени. Явно е, че трудолюбивият пирдопски граматик е и „печелил“ от своята книжовна дейност. Тя е била за него едно допълнително, платено занимание. Все пак зад „масовата“ книжовна продукция на Тодор Пирдопски не стои жажда за печалба, а голямата му любов към книгата и просветата. Той подобно на своите предшественици дамаскинари е народен просветител, който не само просвещава своите читатели с интересното и достъпно съдържание на своите книги, но ги и забавлява и радва с украсата им.

В допълнителните бележки от притежатели и читатели в книгите на Тодор Пирдопски се говори не само за това, къде те са били носени, за колко са купени, но и за това, как читателите са ги възприемали и чели. Например в дамаскина от 1826 г. е отбелязано следното: „1867 май 8-и. Явно да бъде как бехме събрали ния отдолоу назначените [подписаните] свещеници П. Стефан, П. Захария, уч.: Ц. Иванов, Панчо. . . Павел Пирдоп... от Камарии в училището. И като пихме по една две чаши винце почетохме и житието на святаго Иван Богослова с който чрез молитвата да бъдем в царството небесно.“

По същия колективен начин са били четени и използвани сигурно и календарите на Даскал Тодор с техните съновници и гадателници.

С какъв интерес са четени неговите дамаскини, и то десетилетия след написването им, личи от следната бележка в Буновския дамаскин: „Прочел аз Данаил Симеонов тъйзи книга тъкмо 12 и словом дванаес пъти в лето от рождество Христово 1882 месеца иануаря 1 ден. “За коя друга българска книга може да се отбележи подобно нещо?

Ние обявихме Тодор Пирдопски за последен дамаскинар и следователно останал без продължители, но като художник-илюстратор той е имал такива. В Народна библиотека „Кирил и Методий“ се пази едно малко сборничко от молитви (№ 355) от първата половина на XIX в. (в бележка е отбелязана годината 1839), за което проф. Б. Цонев основателно предполага, че е преписано от Даскалтодорови книги. Съвсем сигурно е, че украсата му — образи на светци (Андрей, Богородица, архангел Михаил, Харалампий), както и винетките и началките са пълно подражание на Даскалтодоровата илюстративна практика; и рисунката, и оцветяването са същите. Че сборничето е работено по образеца на Даскалтодоровите книги, личи и от подписа „Серафим видрарский“, който е може би самият писач и илюстратор. Книгите на Даскал Тодор, както отбелязахме, са били най-широко разпространявани точно в Ботевградско, вкл. и в с. Видраре. Сборничето е намерено от Трифон Кунев в с. Ъглен, Ловешко, гдето било донесено от другале.

Литературните историци, като П. Динеков и Д. Петканова, като говорят за Даскал Тодор, обикновено го свързват поради летописните му бележки с поп Петър от Мирково и Методий Драгинов от Чепино, които също са оставили ценни летописи. Той като книжовник-летописец наистина заслужава да се нареди между тях, но е и нещо повече — продължител е на книжовната традиция на родния си град, на неизвестния преписвач на ценния Пирдопски апостол от XIII в. (НБКМ, № 497), на съставителя на Протопопинския дамаскин от XVII в. (НБКМ, № 708), в който Даскал

Тодор е вписал своите летописни бележки („епистолия“) на преписвачите на Паисиевата История, намерени в Пирдоп, и на много други ръкописни книги, каквито е имало там.\*

Даскал Тодор завършва ръкописния период на книжовната традиция в Пирдоп, след него започва печатният. Неговите ученици пирдопчани вече печатат книгите си — Златан Груев Кинов (по-късно Сливенски митрополит Серафим) през 1853 г. издава „Изяснения на неделните и празнични евангелия“, а Лука Павлов — „Кратка аритметика“ (1858) и „Писмени състави за обучението на децата“ (читанка) — 1858. Продължител на пирдопската литературна традиция от Възраждането може да бъде наречен и Тодор Влайков. Макар и да работи след Освобождението, той е свързан с възрожденската литературна традиция на родния си град, както никои друг български писател.

\* За наличие на много ръкописни български книги в Пирдоп говорил на Конст. Иречек Сливенският митрополит Серафим, които по заповед на Ловчанския митрополит Дниосий били заменени с гръцки. Вж. М. И в а н о в. Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския апостол. — Сб. НУНК, кн. VI, с. 85.